

MISCEL·LÀNIA

**QUAN S'OBRIREN LES PORTES DELS CAMPS. LA NOVA
ODISSEA DELS REPUBLICANS DEPORTATS.
UNA HISTÒRIA SINGULAR**

***WHEN THE GATES OF THE CAMPS WERE OPENED. THE NEW
ODYSSEY OF THE DEPORTED REPUBLICANS.
A UNIQUE STORY***

Juan M. Calvo Gascón

Rosa Toran Belver

Amical de Mauthausen i altres camps

Resum: Amb l'alliberament dels camps nazis a la primavera de 1945, els 3.800 supervivents republicans, dels més de 9.000 que van ser deportats, van prendre consciència de la seva veritable condició d'apàtrides i la repatriació a França va ser singular, contradictòria i diversa, després de jornades d'incertesa pel seu futur immediat. La pervivència de la dictadura franquista els va condemnar a continuar en un segon llarg exili.

Paraules clau: exili, deportats republicans, alliberament, repatriació.

Abstract: With the liberation of the Nazi camps in the spring of 1945, the 3,800 Republican survivors from the over 9,000 deportees became aware of their true stateless situation. After days of uncertainty about their immediate future, their repatriation to France was unique, contradictory and diverse experience. The survival of the Franco dictatorship condemned them to continue living a second long exile.

Keywords: exile, Republican deportees, release, repatriation.

Introducció

Els homes i dones deportats formaven part de la gegantesca corrua que travessà els Pirineus l'hivern de 1939. Bona part eren soldats de l'Exèrcit Popular, i uns 50.000 quedaren integrats com a forces auxiliars a l'exèrcit francès, les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE). Abandonats pel Govern de Vichy i pel règim de Franco, esdevingueren presoners de guerra i acabaren al camp de Mauthausen, entre els anys 1940 i 1941, assenyalats com a apàtrides amb el triangle blau. A partir de 1943 foren deportats a altres camps nazis els resistents contra l'ocupant nazi o condemnats a treballs forçats a la costa atlàntica o a la mateixa Alemanya.

La seva història ha d'inserir-se dins la història europea, tot remarcant-ne les especificitats: un exili en diferents geografies i de llarga durada que, en una segona fase, abasta des de la fi de la Segona Guerra Mundial, en molts casos, fins a la seva mort, atès que a principis dels anys cinquanta s'havien desencadenat les ofensives diplomàtiques de la Dictadura franquista pel seu reconeixement, en el marc de la guerra freda.¹

Malgrat la minsa producció de memòries dels supervivents republicans en relació amb altres col·lectius,² hem recollit diversos testimonis, pu-

blicats o inèdits —referenciats a peu de pàgina— que narren les experiències de l'alliberament, de la repatriació i la instal·lació a França, amb especial èmfasi en el cas de Mauthausen-Gusen, per la seva singularitat numèrica i l'estat actual de coneixement, tot i que la situació de desemparament va ser comuna a la resta de supervivents d'altres camps.

L'alliberament. Una llibertat incompleta

La prioritat dels estats majors dels exèrcits aliats era l'alliberament dels presoners de guerra, però, des del mes de juliol de 1944 al maig de 1945 s'anaren descobrint els camps nazis, bé per casualitat o per insistència de presoners fugits. L'Exèrcit Roig havia passat per Belzec, Sobibor, Maidanek i Treblinka, i els americans, per Natzweiler-Stutthoff, en molts casos amb les instal·lacions destruïdes, però la magnitud del crim no es feu palesa fins a l'arribada dels russos a Auschwitz-Birkenau. El mes d'abril s'atenyeren els grans camps d'Alemanya, Buchenwald, Bergen-Belsen, Ravensbrück, Dachau, etc., i el descobriment de l'horror i l'abast dels assassinats arribà a tot el món, amb les consignes de divulgació emeses pels caps polítics, des d'Eisenhower a Churchill, que generaren una allau de reportatges escrits, fotogràfics i cinematogràfics.

Mauthausen, l'últim camp nazi alliberat, va ser abandonat per les SS la nit del 2 al 3 de maig de 1945, i la seva custòdia va quedar en mans del cos de policia dels bombers de Viena, sense capacitat per controlar els gairebé 20.000 presoners del camp central que ja no sortien a treballar i vagaven desconcertats pel recinte, entre els quals uns 1.560 republicans.

Aleshores es posà en marxa l'estratègia dissenyada pel Comitè Internacional, l'òrgan de resistència creat mesos abans i integrat per membres de diverses nacionalitats, amb alguns republicans espanyols, homes que gaudien d'una certa posició privilegiada pels treballs que tenien adjudicats. Aleshores, mentre s'esperava l'arribada dels americans, hom intentava impedir actituds desesperades o sortides a l'exterior insegures.

¹ Hi ha una àmplia bibliografia sobre els alliberaments i el futur immediat, de la qual es pot veure una síntesi a l'article de Rosa Toran, «L'alliberament de les víctimes i el descobriment de l'univers concentracionari», *L'Avenç*, 302 (2005). A més, cal remarcar que aquest període ha estat tractat per autors clàssics com Nikolaus Wachsmann, *Historia de los campos de concentración nazis*. Barcelona: Crítica, 2015, p. 673-710; Annette Wieviorka, *1945. Cómo el mundo descubrió el horror*. Barcelona: Taurus, 2016; Michel Fabreguet, *Mauthausen: Camp de concentration national-socialiste en Autriche rattachée (1938-1945)*. Paris: Honoré Champion 1999, p. 599-611; Hans Marsalek, *La storia del campo di concentramento di Mauthausen*. Wien-Linz: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, Mauthausen-Aktiv-Oberösterreich, 1999, p. 363-383; i Sara J. Brenneis, *Spain's Mauthausen: Narratives of the Nazi Deportation*. Toronto: University of Toronto Press, 2020, p. 272-290.

² Rosa Toran, «Entorn de la deportació als camps nazis (I). Testimoni i militància» *L'Avenç*, 261, p. 28-14 i Rosa Toran, «Entorn de la deportació als camps nazis (II). Memòria i història». *L'Avenç*, 262, p. 8-15.

El dia 5, tres tancs i quatre jeeps amb 22 homes de l'11a divisió blindada del 3r exèrcit dels EUA, comandats pel sergent Albert J. Kosiek, que havien arribat a Linz a les 11 del matí i es trobaven en missió d'investigar l'estat del pont del riu Güsen, foren informats pel delegat de la Creu Roja, Louis Haeffliger, de l'existència del camp de Mauthausen, on entraren el migdia. A les 5 de la tarda fou el torn de Güsen, i el dia 6, el d'Ebensee, el darrer camp annex alliberat.

A mitja tarda, els soldats aliats partiren de Mauthausen, i el camp quedà en mans dels presoners, que no amagaren la por al retorn dels SS ni estalviaren accions venjatives contra *kapos* i col·laboradors. El Comitè Internacional, instal·lat a la *kommandantur*, maldava per mantenir l'ordre i establir un servei de vigilància amb les armes disponibles per prevenir atacs de l'exterior. Aquesta nova realitat ha estat objecte de controvèrsies, tenyides de picabaralles polítiques,³ entorn de la magnificació de l'actuació del Comitè Internacional i la minimització del paper dels americans. Quan, l'endemà, uns 400 nord-americans capitanejats pel tinent coronel Richard R. Seibel van assumir definitivament el control, els deportats van perdre la llibertat d'acció, foren desarmats i el Comitè Internacional quedà sotmès als militars, la prioritat dels quals era el manteniment de l'ordre.

Són il·lustratius els relats d'alguns testimonis sobre les reaccions davant l'arribada dels americans: incertesa, exaltació, alegria i tristesa, enmig de la impossibilitat de reacció pel lamentable estat físic de molts d'ells:

Mariano Constante (Capdesaso, 1920. Mauthausen, 07/04/1941), Manuel Razola (Sacedón, 1909. Mauthausen, 26/04/1941)

«El 5 de mayo de 1945 [...] a les 13 h 14 min tres o cuatro vehículos blindados con el distin-

tivo americano se presentaron inopinadamente. Se originó una oleada de entusiasmo en la enorme masa humana recluida en el campo. Pero estas fuerzas aliadas no eran más que una avanzadilla de la vanguardia americana y hacia las 17 h regresaron a su base [...] dejando el campo en plena efervescencia.

El AMI [Aparato Militar Internacional] recibió de inmediato la orden de adueñarse a la fuerza de las armas y de asumir la responsabilidad del orden dentro del campo [...].

En menos que canta un gallo, las torres de vigilancia y el frontón de la puerta monumental quedaron cubiertos de carteles en honor de los ejércitos aliados y de banderas surgidas como por arte de magia. En el mástil principal, donde unos días antes aún ondeaba el siniestro estandarte negro con calavera, ondea ahora alegremente la bandera de la República española».⁴

Jacint Carrió (Manresa, 1916. Mauthausen, 13/12/1940, Güsen)

«Vam passar tot el matí a l'expectativa. Faltaven cinc minuts per a les cinc de la tarda del dia 5 de maig (el cinquè mes del calendari) del 1945 quan van arribar els aliats al camp de Güsen. Sempre he recordat aquesta data; per a mi va ser un moment màgic, carregat de cinc. Soldats americans van obrir les portes. Un oficial es va enfil·lar dalt d'una de les torres i va deixar caure la metralladora que hi havia instal·lada des del 1941.

—Som lliures, som lliures! Va ser just en aquest moment que vam sentir-nos lliures.

Lliures de la mort, però, sobretot, de la por i del terror».⁵

Alfonso Maeso (Manzanares, 1919. Mauthausen, 25/01/1941)

«Aunque venían de liberar otros campos de concentración, el pavor que expresaban sus caras, en las que vimos reflejado, como en un espejo, el horror que habíamos vivido, mostraba que jamás habían sido testigos de algo ni remota-

³ Mariano Constante, Manuel Razola, *Triángulo azul. Los republicanos españoles en Mauthausen*. Zaragoza: Gobierno de Aragón y Amical Mauthausen, 2008, p. 148-172 i David W. Pike, *Espanoles en el Holocausto. Vida y muerte de los republicanos en Mauthausen*. Barcelona: Mondadori, 2003, p. 467-479.

⁴ *Ib.*, p. 163.

⁵ Jacint Carrió, *Manresa-Mauthausen-Gusen*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 2001, p. 93-95.

mente similar. Ante sus ojos desfilaba una sordida procesión de hombres diezmados por años de sufrimiento que se agolpaban ante ellos, chillando unos, sollozando sin consuelo otros. Algunos paralizados por la emoción del momento, otros abrazados, nadie indiferente [...].

Cuando salí al exterior vi el tanque americano, altivo, quieto, justo en el centro del gran arco, rodeado de otros muchos que como yo sabían que lo más duro había pasado.

Debo decir que sentí un profundo y placentero alivio, pero no estallé de júbilo ni llegué a perder el control. La alegría era inmensa, pero también el cansancio, la rabia y la sensación de que aquello aún no había terminado, que no lo haría seguramente nunca, y que aquellos años pesarían para siempre sobre mí, como los pesados bloques de piedra que durante tantos años tuve que subir por la escalera de Wiener Graben».⁶

Joaquim Amat-Piniella (Manresa, 1913. Mauthausen, 27/01/1941, Vöcklabruck, Ternberg)

«El tanc marxava molt dificultosament a través de la gentada, que semblava obrir-se com la carn viva al pas del bisturí. L'estrella blanca de cinc puntes destacava damunt del verd caqui de l'artefacte. Només l'estrepit metàl·lic de les cadenes-erugues arribava a fer-se sentir en aquella cridòria. Era una alegria histèrica.

Darrere d'un blindat arribà l'altre, i encara dos més. Després, un jeep amb oficialitat. Ja tots havien travessat aquell portal per on durant cinc anys només passaven condemnats i botxins».⁷

Joaquim Aragonès (Rubí, 1900. Mauthausen, 25/01/1941, Sankt Lambrecht)

«El 5 de maig de 1945 va pujar al monestir (de Sankt Lambrecht) el comandant del sector vestit de paisà, ens va fer un parlament dient-nos que la guerra s'havia acabat. Ningú va dir res, tot-hom escoltava fent un silenci increïble, cap expressió d'alegria. Ens desitjà bona sort i ordenà que ens donessin una paperina amb pomes i pa.

Els primers dies de ser lliures ens vam quedar al monestir. Les dones preses ens van fer dinar a la cuina. Ens havien avisat que si ens cridaven fugíssim, corria el rumor que ens volien dur a unes mines plenes de dinamita. Un vespre ens vam esverar quan vam sentir que ens tancaven la porta del barracó però en previsió teníem un tronc llarg a dins, vam picar la paret en un lloc prim i vam poder sortir.»⁸

Francesc Aura (Alcoi, 1918. Mauthausen, 26/04/1941, Bretstein, Steyr)

«No puc dir que recordi l'alliberament del camp amb una gran alegria, perquè després de quatre anys a Mauthausen, no saps què és l'alegria, ni les llàgrimes, t'han convertit en una persona deshumanitzada, sense dret a tenir sentiments.

Jo aleshores era al camp de Steyr, que pertanyia a Mauthausen. Aquell dia vam veure que als llocs de vigilància no hi havia SS, sinó uns altres guàrdies (que després vam saber que eren policies del poble). Se'ns va dir que haviem d'anar a Mauthausen, però no sabíem què passava exactament. Haviem vist que ens sobrevolaven avions americans, però teníem por de fer res. Va ser, aleshores, en arribar al camp i reunir-nos amb més espanyols, que vam saber que el camp havia estat alliberat.

Hi havia gent que estava en un estat físic millor i podia celebrar-ho, però la immensa majoria ens trobàvem en unes condicions tals, que no podíem fer res, tret d'intentar seguir sobrevivint.»⁹

Francesc Batiste (Vinaròs, 1919. Mauthausen, 25/02/1941, Bretstein, Leibnitz-Graz, Ebensee)

«...en arribar els primers blindats nord-americans, milers de presoners podíem expressar de maneres diferents la nostra alegria. Però d'altres milers de companys nostres eren a la "infermeria" o estirats als seus catres bruts, havent superat el punt que els unia a la vida. Disposàvem de pocs mitjans per ajudar-los, i vèiem limitat el nostre esforç a animar-los tot esperant l'ajut necessari. L'alliberament del camp d'Ebensee es

⁶ Ignacio Mata Maseo, *Mauthausen. Memorias de un republicano español en el holocausto*. Barcelona: Ediciones B, 2007, p. 105-106.

⁷ Joaquim Amat-Piniella, *K.L. Reich*. Barcelona: Club Editor, SL, 1963, p. 262-263.

⁸ Josepa Gardenyes, *Joaquim Aragonès. De Rubí a Mauthausen*. Mataró: Llibres a mida, 2014, p. 126-127.

⁹ Francesc Aura Jorro, «La impossibilitat de l'alegria», *L'Avenç*, 302, 2005, p. 49.

va produir per onades i van passar alguns dies fins a l'arribada dels exèrcits alliberadors, i amb ells, els serveis sanitaris tan esperats pels supervivents.

Durant aquest temps el caos era cada dia més difícil d'evitar. El frenesí de menjar era impossible de contenir. Masses de presoners van assaltar les cuines, els magatzems plens de queviures, l'avituallament dels SS, i van sortir a l'exterior. Ningú no era capaç de controlar aquella massa ingent d'éssers famèlics, l'obsessió dels quals era aconseguir menjar. El botí trobat, amb profusió d'aliments, engolits precipitadament i amb voracitat, va resultar fatal per a molts cossos mancats de les calories necessàries durant tants anys». ¹⁰

Com a cloenda d'aquests relats, un document excepcional, una carta escrita una setmana després de l'alliberament pel deportat Dámaso Ibarz (Fraga, 1915. Mauthausen, 25/01/1941) a la seva família. No van ser gaire freqüents comunicacions d'aquesta mena, sols en alguns casos en què els deportats pogueren sortir del camp o bé les feren a mans a companys repatriats, que les transmeteren des de França:

«Mauthausen a 12 de mayo de 1945

¡Querida madre y hermanos, por fin! Lo que tan ansiosamente he esperado durante 5 años ha llegado: la libertad. Durante este largo lapso de tiempo he permanecido en este maldito lugar: campo de concentración de Mauthausen, o el Infierno de los vivos, antro del crimen, sede de la barbarie, donde la ley y el derecho no existen, donde los muertos andan, donde se han cometido los crímenes más horrendos y que la pluma se niega a dictar cosas tan bárbaras.

De momento, los americanos, que son a los que debemos la liberación, en cuanto sea posible nos evacuarán a Francia otra vez y desde allí preparar nuestra entrada a España del modo que sea posible. No puedo decir a ciencia cierta qué tiempo emplearán en ello quizá dos meses, quizá más, pero no importa, tarde lo que tarde ahora es seguro. De momento estoy bien, lleno de salud, de fortaleza y de optimismo y la sonrisa a [sic] vuelto a mis labios, después de mucho tiempo, durante el cual he llevado grabado el sello del

sufrimiento de la agonía y de la muerte. Nuestra divisa era “Sufre y calla” y hoy día es “Libertad y alegría”.

En otra carta seré más extenso ya que ahora me embarga la emoción y me impide el pulso guiar la pluma.

Hasta muy pronto se despide vuestro hijo y hermano

Dámaso Ibarz». ¹¹

La tensa espera del retorn

A Mauthausen i els seus camps annexos, com a la resta dels camps, s'escolaven uns dies de gran complexitat, durant els quals el més punyent era l'estat de la majoria d'internats, que requeria una immediata i específica recuperació física i mental, per a la qual els exèrcits alliberadors no estaven preparats.

La mort seguia assetjant-los i foren molts els que no s'hi pogueren sostreure, per tal com estaven abandonats als barracots, sense menjar ni cures. Fins al 10 de maig no arribà el primer hospital de l'exèrcit dels EUA a Mauthausen, habilitat als barracots dels SS, alhora que el 131 Hospital d'Evacuació s'instal·là a Gusen, on la necessitat era més peremptòria. Tot i el reforç amb el 130 Hospital, els mitjans eren insuficients, ja que el 16 de maig, de les 28.000 persones que hi quedaven, més de 5.000 necessitaven atenció mèdica, a banda que la seva presència durà fins al 15 de juny, quan bona part dels supervivents ja havien estat repatriats. ¹²

A causa de la marxa precipitada dels SS, centenars de cadàvers romanien abandonats a les portes dels crematoris o a l'exterior dels barracots, un panorama esfereïdor que ha quedat plasmat en reportatges fotogràfics i cinematogràfics dels mateixos equips militars o, en el cas que ens ocupa, gràcies al treball de Francesc Boix Campo, que

¹⁰ Francesc Batiste, «L'alliberament del camp d'Ebensee», *L'Avenç* 302, 2005, p. 32-33.

¹¹ Juan M. Calvo, *Dentro de poco os podré abrazar. Supervivientes aragoneses de los campos nazis*. Andorra: CELAN y Amical de Mauthausen, 2019, p. 63-64.

¹² Marek Orski, *The last days of the Mauthausen-Gusen camp*. Gdansk: Wydawnictwo Gdanskie, 2005, p. 79-80.

amb la seva càmera penjada al coll va deixar per al futur les imatges de la criminalitat, diferents episodis d'alliberament i l'estat de les instal·lacions.

Es feia realitat un dels objectius dels deportats: sobreviure per testimoniar. De manera semblant a altres camps, es començaren a enllestir tasques de documentació fetes en col·laboració amb les comissions oficials d'investigació o per iniciativa pròpia.¹³ Els republicans van elaborar les llistes dels companys morts a Mauthausen, a partir del material amagat a la Politische Abteilung i que quedà integrat dins el treball dut a terme per la Comissió Internacional, amb la finalitat de recopilar-ne dades i fets. Foren 11 els republicans que, auxiliats per 8 màquines d'escriure, treballaren intensament per confeir la llista dels exterminats, desapareguts, traslladats, gasejats a Hartheim, etc., les còpies de la qual foren lliurades a diverses institucions.¹⁴

Els alliberadors tenien un objectiu de cara als seus països, mostrar la legitimitat de la contesa en què s'havien perdut tantes vides, i també de cara als ciutadans del Reich que havien callat i ignorat el que succeïa a pocs metres de casa seva. Com s'havia fet en altres camps, el 8 de maig, els residents locals van ser obligats a enterrar en fosses comunes els cossos dispersos pel camp de Gusen.

Els americans van crear grans cementiris per als que havien mort pocs dies abans de l'alliberament i els primers dies després, a l'estil dels cementiris militars americans, en fileres simètriques amb creus i estrelles de David, en un intent de personalitzar les víctimes, malgrat que no es coneixia la identitat de moltes d'elles, i atorgar-los la dignitat de morts per la seva nació. En el cas de Mauthausen, s'ubicà a l'antic camp d'esports de les SS i es va mantenir fins a 1955, i a Gusen s'ubicà a l'antic camp de patates.¹⁵

¹³ Alguns deportats que començaren a escriure al mateix camp o poc després: Eugen Kogon, Nevin E. Gun, Víctor Frankl, David Rousset, Germaine Tillion, Hans Marsalek, Primo Levi, Joaquim Amat-Piniella, etc.

¹⁴ Rosa Toran, *Joan de Diego, tercer secretari a Mauthausen*. Barcelona: Edicions 62, 2007, p. 176-177.

¹⁵ B. M. I., Amical de Mauthausen y otros campos, Amicale de Mauthausen de déportés, familles et amis, *Imágenes y memoria de Mauthausen*. París: Éditions Tirésias, 2005, p. 206.

Superat l'impacte inicial, la premsa va anar abandonant els escenaris dels camps i centrant l'atenció en les negociacions del final de la guerra a Europa, després de la rendició incondicional d'Alemanya el 8 de maig, o en els marcs llunyans del Pacífic, mentre que els soldats, amb una visió convencional de la guerra i acostumats a tractar amb presoners rescatats, s'enfrontaven a una realitat nova, la dels deportats, dels quals no entenien ni el llenguatge ni la seva ànsia per eludir les quarantenes i abandonar els recintes.

En les hores i dies immediats es dugué a terme la detenció i empresonament al búnquer dels botxins que restaven al camp, especialment *kapos* col·laboracionistes, atès que la majoria dels capitosts i dels SS ja havien fugit. La Secció de Crims de Guerra de l'Estat Major del III Exèrcit, en col·laboració amb el Comitè Internacional, confeiren informes en què constaven els noms de dos-cents trenta criminals, segons les informacions de cada comitè nacional. El barceloní Joan de Diego aportà el relat de l'assassinat dels 47 agents aliats perpetrat entre el 6 i el 7 de setembre de 1944 i del qual havia estat testimoni directe.¹⁶

Tampoc no va trigar el desmantellament de les instal·lacions, condicionat en un primer moment per l'amenaça d'epidèmies. Bona part dels barracots foren cremats, però ben aviat la població veïna aprofità les restes i objectes, a través del saqueig o de les vendes induïdes per les forces d'ocupació o més endavant per les autoritats austríaques.¹⁷ S'iniciava la polèmica sobre les restes que arriba fins a l'actualitat.

Mauthausen quedà sota la jurisdicció soviètica. El 8 de juny de 1945, delegats de les quatre grans potències guanyadores acordaren la divisió d'Àustria i de Viena, acord que culminà el 4 de juliol amb la signatura del tractat que fixava les corresponents quatre zones d'ocupació. El 27 de juliol, Mauthausen i Gusen van passar a mans dels soviètics, que conservaren els recintes fins al 20 de juny de 1947. Aleshores, essent canceller Leopold

¹⁶ Rosa Toran, *Joan de Diego...*, op. cit., p. 147-156.

¹⁷ Gordon J. Horwitz, *Mauthausen, ville d'Autriche, 1938-1945*. París: Éditions du Seuil, 1992, p. 253-285.

Figl, antic empresonat pels alemanys, l'URSS feu a mans de la nova República austríaca el recinte, amb la condició que es mantingués com un memorial a les víctimes. N'esdevingué símbol el descobriment de la placa a l'exterior del mur amb la relació dels morts dut a terme de manera solemne pel general soviètic Alexei Zheltov.¹⁸

Les repatriacions

La imatge èpica de l'alliberament quedava esmortida davant els complexos camins del retorn. Havien assolit la llibertat uns 700.000 homes i dones deportats, escampats en una Europa amb mort i destrucció arreu i milions de desplaçats a causa dels delirants plans de reassentaments nazis, treballadors forçats i presoners de guerra, temporalment allotjats en instal·lacions militars, zones ferroviàries, escoles i castells, però també en antics camps de concentració.

El procés de repatriació dels antics deportats als països d'origen fou complex, ràpid o lent, en funció de la geografia dels camps o de la seva procedència, i no fou fàcil ni per als exèrcits alliberadors ni per a les organitzacions civils. Les evacuacions dels malalts van ser ràpides, amb vols des de Linz, l'aeroport més proper, però les de la resta de supervivents foren lentes, ja que, pels efectes de la guerra, era difícil trobar estacions i vies de tren en condicions per organitzar els combois.

Els austríacs foren els primers a abandonar el camp, però l'acte més emblemàtic durant aquells dies fou l'acomiadament dels soviètics, el 16 de maig, en una cerimònia a l'*appellplatz*, engalanada amb les banderes americanes i soviètiques, moment en què es pronuncià el cèlebre jurament de Mauthausen, «Mai més!», que traspuava optimisme en el futur.

Els republicans van ser un dels col·lectius que va haver de romandre més temps a Mauthausen. Mentre que diverses delegacions nacionals hi arribaven a cercar els seus conciutadans, cercant l'ajut del parc mòbil americà i soviètic, els espanyols compartien l'alegria dels que partien, però els ensenyoria el desànim a mesura que es buidava el camp, tal com recull el testimoni següent:

Francesc Boluda (Alzira, 1914. Mauthausen, 13/12/1940, Gusen)

«A las 6.30 de la tarde del día 17 de mayo de 1945, salimos del campo de concentración Mauthausen (Austria), en una caravana de camiones cargados de franceses y españoles dirección Linz [...] En los días anteriores habían sido evacuados del campo un gran porcentaje de camaradas, a saber: todos los rusos, gran parte de los polacos, y un gran número de belgas y franceses [...] el día 17 llegó una caravana a por el resto de los franceses y como faltaban unas doscientas plazas para llenar al completo la expedición se nos agregó a nosotros».¹⁹

Amb el pas dels dies, els republicans s'adonaren de la seva soledat. Fins i tot un grup de quatre comunistes viatjà a Krems per entrevistar-se amb les tropes soviètiques, però reberen una resposta freda, en el sentit que la seva missió era retornar a Espanya per fer la revolució. Tan sols demanaven ajut per sortir de Mauthausen, i la via més plausible era la negociació amb el Govern provisional de França, encapçalat pel general De Gaulle. Després de setmanes de transaccions i de la mediació solidària d'antics companys de deportació, especialment Émile Valley, gran amic dels republicans, ja que bona part dels francesos i antics brigadistes capturats per accions de resistència que havien arribat al camp els anys 1943 i 1944 hi trobaren espanyols, veterans al camp, que els donaren ajut i consells per enfrontar-se a la realitat que els esperava. Finalment, reberen l'autorització del Govern francès i quedaren inclosos en l'organització de repatriacions manades per Henri Frenay des del Ministeri de Presoners, Deportats i Refugiats.

L'interval entre l'alliberament i l'arribada a França no estigué exempt d'activitat per part d'aquells que no havien defallit i servaven dosis de fortalesa. Va ser singular la llarga reunió del PCE el 13 maig, a la sala de dutxes, on, emparats per la mística revolucionària i amb pancartes de Stalin i la Passionària, llegiren i aprovaren informes sobre

¹⁸ Marek Orski, *The last days...*, op. cit., p. 101-104.

¹⁹ *Diario de Regreso del Campo de Mauthausen*. Francia: Impresión familiar, 2021, p. 3-8.

les actuacions de la militància durant la reclusió, es condemnaren els botxins i es comprometeren a prosseguir la lluita contra Franco, amb la consigna «Pasaremos».²⁰

També en els camps annexos més allunyats del camp central s'endegaren accions d'organització i de preparació per al retorn, com reflecteix el cas següent:

Josep Borràs (Badalona, 1917. Mauthausen, 23/07/1941, Steyr)

«17-5-45.

Passen els dies, i per ara no es veu res que resolgui el nostre problema. No hi ha ni documentació per a circular. De roba ni parlar-ne. Solsament el que particularment s'ha pogut obtenir. Preparo un informe detallat de la situació dels espanyols pel coronel americà, i prepara l'Arnaldos quadres, l'un pel Coronel i l'altra pel [il·legible], que parla espanyol i sembla mostrar un interès regular per a nosaltres.

Cal activar nosaltres la solució dels problemes, ja que nosaltres no reberem ajut de ningú de moment.

Informe que arriba de Volklabruck i de Mauthausen demostren que allà els nostres no estan organitzats ni dirigits per cap home de confiança.

Tinc ganes de fruit d'hores de verdadera tranquil·litat, però no pot ser, les circumstàncies obliguen a ser actiu, ara més que mai. Calprofitar d'aquest lapse de temps per a fer l'(il·legible) nostra en la vida civil. Cal entrar-hi preparat i forjat. No tot seran flors i violes.

21-5

Passen els dies. El nostre grup d'espanyols a poc a poc es posa corporalment en forma. Ja són rares, aquelles cares famèliques. L'esperit domina la matèria, i gràcies a això marxem agermanats de cara a la total llibertat, que ja s'acosta».²¹

L'arribada a França

Vestits amb roba civil aconseguida en l'*effektenkammer*, amb un sac de muntanya facilitat pel servei de repatriació per posar-hi les poques pertinences, i algun objecte robat del camp, a finals de maig començaren les primeres repatriacions en camions dels EUA fins a l'aeroport de Linz, on embarcaren en avions de transport en grups de 30 o 40, per aterrar a Le Bourget, o en trens que els havien de traslladar a París. Anaven proveïts d'un carnet d'identificació provisional expedit pel Comitè del camp i pel comandant Seibel i un document de l'Over Camp Hospital que certificava l'absència de malalties infeccioses.

Des de la parisenca Gare de l'Est, curulla de multituds amb crits i fotografies cercant els seus, eren traslladats per la Creu Roja al Lutetia, l'antiga seu del servei d'espionatge de l'Abwehr, un hotel de luxe habilitat per acomplir la funció hospitalària i d'acollida, amb una delegació de la Creu Roja de la República espanyola, amb l'esposa del general José Riquelme, Manuela Ruiz Juan, i la seva filla. Dormir entre llençols nets, menjar a una taula ben parada i rebre alguns diners, una prima de repatriat, passis per viatjar, roba, articles de neteja i una documentació provisional eren el primer acte de l'arribada.

La premsa de l'exili²² llençava diàriament informacions sobre els que anaven arribant dels camps i notes de familiars i d'amics que, des d'Espanya o França, escrivien cercant notícies del parador dels seus.

Les seqüeles mèdiques

No tots els arribats podien gaudir de la llibertat a causa de les seves condicions físiques. Alguns ni tan sols eren capaços de recordar el seu nom,

²⁰ Acta signada per Mariano Constante, secretari d'actes. Còpia de l'original: Arxiu Històric Amical de Mauthausen.

²¹ Arxiu personal de Frederic Borràs.

²² *Endavant. Butlletí Interior del Moviment Socialista de Catalunya; Mundo Obrero; Bulletin Intérieur d'Information et de Liason de l'Amicale des Déportés Politiques de Mauthausen; España Popular; o Solidaridad Obrera*, que va anar publicant la llista dels assassinats a Mauthausen.

altres foren traslladats a centres diversos, per a reconeixements mèdics, i no faltava la pena d'haver de comunicar a algunes famílies la mort de companys.

Hom calcula que entre els mesos d'abril i juny de 1945 arribaren a França els més de 3.500 republicans que havien sobreviscut a les dures condicions de la deportació, alguns dels quals van morir durant la repatriació. La gran majoria presentaven quadres clínics atípics d'evolució insòlita i de llarga durada, davant dels quals els facultatius havien de desenvolupar estratègies diagnòstiques i tractaments especials.²³ Al voltant dels anys cinquanta apareixeran obres sobre patologies concentracionàries (desnutrició, tuberculosi, caquèxia, edemes de fam, pèrdua de pes, pneumònies, diarrees, hipotiroidisme, parasitosis intestinal, manca de menstruació...), a banda de les afectacions pels experiments mèdics, patologies en la majoria dels casos escrites per metges deportats.

A hores d'ara és difícil precisar els centres on foren atesos els republicans, però és singular el cas de Tolosa de Llenguadoc. Espontàniament, antics membres de la Creu Roja espanyola van organitzar l'acollida de deportats que arribaven a la Gare de Matabiau, malalts i completament desorientats. Contactaven amb els possibles familiars i, en cas negatiu, els remetien al camp de Noé (Récebedou) que els mateixos internats van batejar com «Ciudad Don Quijote», on eren atesos per metges de la Creu Roja republicana espanyola, i aquells que estaven en pitjors condicions eren ingressats a l'Hospital Varsòvia, dirigit pel metge Josep Torrubia Zea.²⁴

Un informe de la militant, periodista i traductora Etienne Gallois, tramès per cable al Joint Antifascist [Refugee] Committee, l'organització als EUA dels veterans de la Brigada Lincoln, i publicat per *España Popular*, el setmanari comunista editat a Mèxic, malgrat les inexactituds de les dades i xifres, deixa constància d'aquella realitat:

«Solo 2.000 de los 10.000 [deportats espanyols] han regresado a Francia. Muchos han encontrado amparo en amigos franceses y españoles, pero 550 están concentrados en el antiguo campo de Recebedou [...]. Este campamento está ahora libremente abierto y tiene el nombre de “Ciudad de D. Quijote”, porque está organizado por los mismos españoles colocado bajo la dirección política de un alcalde español elegido por ellos mismos y está bajo la protección de los franceses. Sería un rincón de España si fuese menos miserable. En realidad, los hombres carecen de todo: techado y camas es lo único de que disponen, aparte de una comida miserable... Los vi todavía débiles pero felices de estar en libertad. Algunos estaban desnudos bajo sus capotes militares. Los pocos vestidos de que disponían los utilizaban los que iban a la ciudad mientras los demás esperaban su turno. Ni sábanas, naturalmente, ni ropa interior, ni pañuelos, ni toallas para secarse después de la ducha.

Los más débiles [entre los supervivientes de los campos] eran atendidos en el Hospital de Varsovia, que ustedes tuvieron la bondad de patrocinar. Necesitan ayuda física y moral porque todos han sido repatriados de los campos de horror. Deberían tener buena alimentación y una vida decente antes de ponerse a trabajar...».²⁵

Molts no prengueren consciència de la seva realitat fins setmanes després i patiren col·lapses nerviosos que comportaren hospitalitzacions, amb algunes estades en un sanatori de Suïssa, a la ciu-

²³ Àlvar Martínez-Vidal i Xavier Garcia Ferrandis, «Las secuelas patológicas de los campos de concentración entre los refugiados españoles en Francia: retos diagnósticos y terapéuticos en el Hospital Varsovia de Toulouse (1944-1950)», *Dynamis*, vol. 40, núm. 1 (2020), p. 93-123.

²⁴ Àlvar Martínez-Vidal (coord.), *Exili, medicina i filantropia: l'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc (1944-1950)*. Catarroja-Barcelona: Afers (2011); Rosa Toran i Àlvar Martínez-Vidal, *El metge Josep Torrubia Zea, lliurepensador, maçó i socialista*. Catarroja-Barcelona: Afers, 2021, p. 195-196.

²⁵ [Anònim], «En el campo ‘Ciudad de D. Quijote’ de Toulouse», *España Popular* (Mèxic), 7 (1945). «El Joint Antifascist Committee de EE.UU. nos ha retransmitido el siguiente mensaje de Mlle. Gallois recibido el 19 de julio último». Andover Harvard Library, Harvard MA, Unitarian Service Committee, vMS 16035/2 /5). Franc. Spanish Republicans, 1945. «Cable just received from Etienne Gallois in Toulouse. From Joint Antifascist Committee, N.Y., July 27 [1945]».

tat alpina de Davos, a través de l'Unitarian Service Committee, o en centres francesos hospitalaris o de repòs, com el de Lourdes, que es crearen per atendre les malalties concentracionàries, iniciatives que quallaren per la insistència de les associacions de deportats i en especial de metges que també havien patit reclusió als camps, com fou el cas de Louis F. Fichet, impulsor del centre Fleury Mérogis, als afores de París.

A la recerca de papers

Durant les primeres setmanes els esperaven tràmits administratius carregosos: registre al Centre d'Acollida de París de la Federació Nacional de Centres d'Entrada, per obtenir el carnet de presoner de guerra i deportat polític i sol·licitud de la desmobilització, atesa la pertinença de la majoria a una CTE. Però el més important era obtenir el certificat d'identitat i viatge, a partir de l'Estatut Jurídic dels Refugiats Espanyols, aprovat per decret el 6 de març de 1945 i en vigor des del 15 del mateix mes,²⁶ data en què es creà a París una oficina central de refugiats espanyols, dependent dels ministeris d'Afers Estrangers i de l'Interior. Era el rescabament del tracte indigne que havien rebut el 1939 i es justificava perquè no gaudien de la protecció del Govern espanyol. Començava a partir d'aleshores una allau de protestes diplomàtiques del Govern de Franco, sobretot per part de l'ambaixador filonazi José Félix de Lequerica, que al·legaven la nacionalitat espanyola dels refugiats i la no condició d'apàtrides, com els russos o els armenis, i la possibilitat d'acollir-se a la protecció d'Espanya. Per a la majoria de republicans el retorn no era una opció i es malfiaven, amb tota raó, de consolats i ambaixades.²⁷

Seria llarg de relatar els detalls dels processos d'integració per la via administrativa. Tot i que una minoria sempre s'hi negà, gairebé tots acaba-

ren per optar a la sol·licitud de la nacionalitat francesa, atès que en els viatges ocasionals a Espanya, el passaport francès actuava de salconduit, malgrat que a vegades es produïen verificacions i esperes llargues a les fronteres.

Una nova vida

Aquestes frases del dirigent comunista Rafael Vidiella, escrites en els dies dels alliberaments, encerten en presentar la realitat dels republicans: de refugiats van acabar per esdevenir exiliats:

«Todos ellos hallan y hallarán una patria amable, libre y cariñosa que les cuidará, amparará y mitigará sus dolores. ¿Y los prisioneros españoles? ¿Dónde, en qué lugar de la tierra, después de ser liberados, podrán cicatrizar sus heridas morales y materiales? Naturalmente, estos españoles tienen una patria, bellísima por cierto, pero se la han usurpado Franco y la Falange, lacayos de Hitler, con ayuda de los cañones, aviones y divisiones neofascistas. Esos prisioneros españoles no pueden volver a España, a su patria, porque el poder extranjero, que no español, de Franco y la Falange, los arrojó de ella con las bayonetas de Hitler y Mussolini.

En Alemania hay alrededor de 150.000 prisioneros españoles, más de 50.000 fueron llevados allí desde los campos franceses y los 100.000 restantes fueron enviados desde España directamente al infierno nazi. El 22 de agosto de 1941 como una prueba más de la ayuda de la España falangista a Hitler [...] muchos no fueron voluntariamente, amenazados en las prisiones [...] encadenados a las fábricas nazis [...] no podrán volver a España hasta que no se expulse a Franco».²⁸

El 95 per cent dels supervivents s'instal·laren a França. Tan sols un centenar romangué a Àustria, alguns contractats pels nord-americans en tasques de xofer, neteja, traducció, etc., però va ser una opció ocasional, ja que, per malfiança, els alliberadors acostumaven a qualificar tots els republicans de comunistes. Després de rodar pels voltants de

²⁶ Decret 45-766, en aplicació de l'Acord de Ginebra de 12-5-1926 i de la Convenció de Ginebra sobre l'Estatut Internacional de Refugiats i Apàtrides del 28-10-1933.

²⁷ Rosa Toran, *Joan de Diego...* op. cit. p. 216-220.

²⁸ «La suerte de los prisioneros españoles», *España Popular*, México DF 4-5. Año VI, 240 (1945).

Mauthausen uns mesos, tal sols se n'hi assentaren una vintena, dels quals és destacable el cas de Manuel García Barrado, que acabà com a guia del camp fins a la seva jubilació l'any 1983.²⁹

Així, amb la gran majoria radicats a França, no va ser fins uns anys després que alguns pujaren a vaixells amb destinació a Veneçuela, l'Uruguai o l'Argentina, empesos per insolubles dificultats d'adaptació a França o per por a un nou conflicte en el marc de les tensions desencadenades per la guerra freda.

A França van vèncer amb més èxit les dificultats aquells que disposaven d'un entorn familiar o amistós proper, i fou destacable l'ajut prestat pels nuclis de l'emigració econòmica anterior. Des de l'Hotel Lutetia, en cas de no poder recórrer a aquests suports, com era el cas de la majoria, eren adreçats a un centre provisional, molts d'ells als afores de la capital, on alguns batlles comunistes havien creat llars d'acollida o fet crides perquè fossin allotjats en cases particulars.

En realitat, van haver d'intentar sobreposar-s'hi i organitzar la vida en les condicions més difícils. No disposaven de diners ni d'allotjament, ignoraven la llengua francesa i els pocs professionals liberals o mestres no podien exercir a França. En els primers anys hagueren de guanyar-se la vida en oficis que no estaven en relació amb el seu estat de salut, a les mines, al camp o a la construcció.

Les terres del sud, frontereres amb Espanya, eren un poderós pol d'atracció, per influència de Tolosa, l'anomenada «ville rouge», per la proximitat al país al qual confiaven a retornar, i sobretot pel retrobament amb compatriotes de les forces guerrilleres i del partit o les organitzacions sindicals ubicades a la ciutat.

I va ser a la seu del PCE a Tolosa, radicada a l'avinguda Rute d'Espagne, on hi hagué la reunió, l'estiu de 1945, que tan mal regust va deixar en bona part de la militància comunista. L'objecte de la reunió era analitzar la conducta i activitats

a Mauthausen, en sintonia amb la política estalinista de posar en dubte els motius de la supervivència. Fou un cop duríssim per a aquells homes que havien patit deportació, entre els quals molts dels grups de resistència compromesos a endegar estratègies de supervivència i ajut als camps. S'en-cararen amb els dirigents, instal·lats i protegits durant tota la guerra, i mostraren documents, fotografies i informes dels responsables dels partits comunistes d'altres països. Justament una delegació d'espanyols viatjà a París per explicar la situació a camarades dirigents francesos, Octave Rabaté, Frederic Ricol, Maurice Lampe, i entrevistar-se amb Jacques Duclos i Maurice Thorez, que els donà un certificat que avalava la seva conducta, i que presentaren a Tolosa. Tot plegat esmorteí la tensió i l'assumpte es donà per conclòs, però no estalvià el malestar i l'allunyament de part de la militància.³⁰

Paral·lelament, s'anaren posant els fonaments d'un ventall associatiu propi —FEDIP (Federación Española de Deportados e Internados Políticos) i ADIEA (Asociación de Deportados e Internados Españoles Antifascistas), afiliada a l'FNDIRP (Fédération Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes) i desmantellada per la policia francesa el 1951 dins l'operació Boléro-Paprika— o els deportats es vincularen a l'Amicale de Mauthausen, entestat en tasques immediates, urgents, inacabables i sovint frustrants, en relació amb l'obtenció de reconeixements administratius i compensacions econòmiques, com la resta d'antics deportats.

A més de les patologies que no van evitar la mort a molts en un període curt de temps o bé els van perseguir per sempre, els supervivents havien de superar una nova prova, enfrontar-se a la normalitat, sense saber gaire el seu significat. Havien de relatar el seu periple, suportar les mateixes frases gastades, aterrar en el món de les incomprendensions, arrossegant el sentiment de culpa i el pes dels

²⁹ Silvia Sanz i Ernest Gallart, «Els deportats de Castellar del Vallès al Konzentrationslager de Mauthausen», *Recerca. Revista d'història i ciències socials i humanes de l'Arxiu Municipal de Castellar del Vallès*, 1 (2002), p. 19-58.

³⁰ Mariano Constante, *Tras Mauthausen*. Barcelona: Galaxia Gutenberg/Círculo de Lectores, 2007, p. 14-21.

morts enmig de totes les seves misèries i no sota l'aura de l'heroïcitat. I de nou són les paraules dels supervivents les que en deixen fe:

Neus Català (els Guiamets, 1915. Ravensbrück, 03/02/1944, Holleischen)

«La vida prengué una altra singladura: oblidar el mal físic i aquella ferida mortal que ja no superaré, acompanyada d'una recança, un sentit de culpabilitat per haver tornat jo i no les altres [...] Arrossegar aquell sentiment era massa feixuc i calia reprendre el camí. Continuar la lluita contra el franquisme [...]. No hi havia altre remei que recompondre un semblant de normalitat, buscant els supervivents dels camps de la mort i de les batalles en guerrilles dels camps i de les ciutats. Més de 60.000 espanyols i espanyoles van morir per França».³¹

Francesc Batiste

«La majoria ens vam quedar al país que ens acollia de nou amb actitud respectuosa i fraternal [...]. Encara que vam rebre els mateixos drets morals i materials que els deportats francesos, ens trobàvem davant d'una societat desconeguda, amb dificultats amb l'idioma (...) L'adaptació a la nostra vida a l'exili no va ser fàcil durant els primers anys [...].

Els que en tornar dels camps teníem 25 o 26 anys, com ho faríem per organitzar el nostre esdevenidor? Vuit anys de guerra i de vida concentracionària havien frustrat els que potser haurien estat els més jovials. El nostre pensament era lluny, als nostres pobles, però amb els anys la il·lusió de tornar s'anava diluint i en molts de nosaltres va predominar la necessitat de vèncer la solitud».³²

Josep Borràs

«3-6 a París

Nova vida comença. El poble no ens acull malament. Els organismes oficials, sí. Els fem nosa. No ens el fèiem allà, sobre la Maginot l'any 1939...

Cal obrir realment el camí d'Espanya! Per no saltres enlloc com a casa. Ací sempre serem els 'asilats'».³³

Conclusions

A partir dels relats de l'alliberament i de les dificultats per a les repatriacions, els retorns van transcórrer per vies i en dates diverses, i es feu palesa, un cop més, l'especificitat dels republicans, abandonats pel seu país i acollits a França, on s'instal·laren de manera provisional, en espera d'un pròxim retorn a la seva terra, alliberada de la dictadura, que la inacció dels aliats va impedir.

A partir dels anys cinquanta la seva situació s'anà estabilitzant, amb retrobaments familiars de dones que travessaven la frontera, casaments i naixement de fills, treball estable... fins al punt que el refugi inicial esdevingué exili permanent. Solament foren una minoria els que retornaren a Espanya, alguns de manera definitiva i altres amb viatges esporàdics i clandestins, en el marc de la lluita antifranquista.

³¹ «Les campanes de Praga», *L'Avenç*, op. cit., p. 30-31.

³² «L'alliberament del camp d'Ebensee», *L'Avenç*, op. cit., p. 33-34.

³³ Arxiu personal de Frédéric Borràs.